

**XX ԴԱՐԻ ՍԿՋԲԻ ԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԱՐՏԱՇԵՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ
ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ**

Ա. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Բանաստեղծ, արձակագիր և գրաքննադատ Արաաշես Հարությունյանը գրական ասպարեզ է մտել չափածոյով: Նրա բանաստեղծական ժառանգութիւնն իր ինքնատիպ մտածողութեամբ և գեղարվեստական հարցադրումներով XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի արեւմտահայ պոեզիայի զարգացման կարևոր օղակներից է: Հարությունյանն ունի նաև խոհափիլիսոփայական արձակ էջեր, որոնք մեծ մասամբ ըստաստիքական խորհրդածութիւններ են բնութիւն ու կյանքի մասին, խոր ընգհանրացումներ՝ գրականութեան, գրական սեռերի և ուղղութիւնների: Վերաբերյալ: Բանաստեղծութիւններ ու արձակ էջեր, գիմաստովներ ու գրախոսութիւններ, քրոնիկներ, հրապարակախոսական ելույթներ, լատիշարժական-հոգեբանական ուսումնասիրութիւններ, գրական-տեսական բանավեճային հոգովածներ, կրոնաբարոյագիտական հարցերի քննութիւններ, ոռւս և արեւմտաեվրոպական նշանավոր գրողների գրական վաստակի արժեքավորումներ, ֆրանսերեն լեզվով գրախոսութիւններ ու թարգմանութիւններ, հարուստ նամականի՝ տհա Արտ. Հարությունյանի ստեղծագործական ժառանգութեան ամփոփագիրը:

Դժվար է ներկայացնել գրական շարժման բնութագիրը, երբ այն լրիվ է: Ղրսկորվել, և գրողի ստեղծագործական վաստակը արժեքավորել, երբ այն լատմութիւնն չի գարձել: Գրականութեան պատմութեան համար կարևոր է, թե գրողը ինչպես է գնահատել ժամանակակից մշակութային պրոցեսում: Այս սուտով ժամանակի ստեղծագործողների մասին Հարությունյանի արժեքավորումները տասնամյակներ անց էլ այժմեական են ու քննութիւն են բռնում: Նա կարողացել է առաջին իսկ երկի հիման վրա կռահել ու ցույց տալ ճշմարիտ տողանդի ինքնատիպութիւնը, կանխատեսել նրա հետագա զարգացման ուղին: Այսպես՝ 900-ական թվականներին բուռն հետաքրքրութեան արժանացավ Զապել Եսայանի գրական վաստակը: Մամուլը հեղեղվեց վիպասանուհու տաղանդը գնահատող հոգովածներով: Սակայն որոշ քննադատներին ներհակ տրամադրութիւնները փորձեցին ստվերել վիպասանուհու ստեղծագործական վաստակի ինքնատիպութիւնը: Շատերի հետ Զ. Եսայան-գրողին պաշտպանող հոգովածներով հանգես եկավ Օ. Զիֆթե-Սարաֆը («Արվեստագետ ամուլին շուրջը»¹ և այլ գրախոսութիւններով): Վիպասանուհու ամենաջերմ պաշտպանը Արաաշես Հարությունյանն էր²: Ընդունելով, որ «ամեն ոք իր սեփական ճշմարտութիւնն ունի», քննադատն ընդգծում է. «...մարդկային ազգին համար հասարակաց ճշմարտութիւններ կան, որք նույնն են բոլոր բնօրինավոր մտքերու և զգացողութիւններու տեսակետէն»³: Այս առումով Արտ. Հարությունյանը վիճում է այն քննադատների հետ (առանձնապէս Արամ Անտաշյանի), որոնք փորձում են աղմուկ հանել որպէս «պարզ վիճասեր»⁴, անբարեմիտ՝ ...յուրանց հակառակադրութեան ոգիին մեջ»⁵: «Վիճաբանութիւն մը»⁶ հոգովածից գատ «Բյուզանդիսում» Արտ. Հարությունյանը հանգես է գալիս «Տիկին Զապել Եսայան» գրախոսականով⁶: Ըստ քննա-

¹ Արեւելյան մամուլ, Զմյուտնիա, 1906, № 14, էջ 329—335:

² Տե՛ս Օ. Արդումայան, Զապել Եսայան, Երևան, 1965, էջ 81—89:

³ Արեւելյան մամուլ, 1906, № 18, էջ 442:

⁴ Դույն տեղում, էջ 444:

⁵ Նույն տեղում, էջ 442—445:

⁶ Բյուզանդիսում, Կ. Պոլիս, 1907, № 7317:

դասի, ժամանակի սուր զգացողությամբ օժտված արվեստագետ է Զ. Ծսայանը, մարդկանց ճակատագրով մտահոգված քաղաքացի։ Նրա ստեղծած երկերը ներքին տրամաբանությամբ շաղկապվելով, գալիս հանգում են դադափարական մի կետի՝ բարու, գեղեցիկի, խաղաղության ու մարդկային իղբալենների հաղթանակի կենսական պահանջին։ Մարդկային զգացումների հագեթանական հիմնավորումն ու դրանք իրապաշտ արվեստով բացահայտելը Հարությունյանը գիտում է որպես ստեղծագործական ճամարիտ ուղի, որն ավելի խորանում ու ընդլայնվում է վիպասանուհու մյուս երկերում։ Քննադատը երկի գեղարվեստական արժեքը պայմանավորում է նաև կերպարի նախադրալ-հոգեբանական նկարագրությունով։ «Իր հերոսներն ընդհանրապես շատ չեն խոսիր... Իր բոլոր տիպարները գիմադրիտորեն ուսումնասիրված բնույթի լինում են... ամեն մի գիծ, ամեն մի կնճիռ, ամեն կարկառ՝ նշանակություն ունենում կարծես։ Տ. Ծսայան հաղվագյուտ գիտողությամբ մեր կենդանացն է բոլոր աննշան մանրամասնությունները...»⁷ Իր բոլոր գեղարվեստական վորեն տառապելու հեշտախոսն վարակված հոգիներ, որոնց նկատմամբ անսահման համակրանքով կ'արամագրվի ընթերցողը⁸։

Արտ. Հարությունյանը գնահատում է վիպասանուհու երկերի ոեղակա-նությունը, հվրոպական վիպագրության և հայ ոեղակապական գրականության ավանդելի։ միասնության գրանորումները, իրականության հասարակական-սոցիալական բովանդակության յուրատիպ պատկերումը, Քննադատն ընդ-գծում է նաև բնապատկերների իմաստասիրական, հերոսի հոգեկան աշխարհ-ը բացահայտող նշանակությունն ու գեղարվեստական արժեքը, «Բնության հանդիսարանը, բույրերը, գույները, գիծերը,—բոլոր զգացումներն ու բոլոր զգացողություններն իր մոտ՝ սուր ու խորաթափանց հեշտանքի մը համար պատրվակներ են,—գրում է Արտ. Հարությունյանն ու ավելացնում,—...Անոր շնորհիվ է, որ տիկին Ծսայանի գրականությունը ոչինչ չունի բռնադրոսիկ, այնքան ինքնաբերի է ու համակիչ»⁹։

Գրաքննադատ արևելահայ գրական-քննադատական միաքը միանգամից շրջադրանք Շիրվանզադեի գեղարվեստական ստեղծագործության հասարակա-կան արժեքը։ Նրա երկերը համարվեցին աղգային կյանքի ոչ լիարժեք պա-կերներ¹⁰։ Լեոն, տալով Շիրվանզադեի գրական ժառանգության բնութագիրը, գալիս էո սյն հզորահանգման, որ վիպասանն առհասարակ չի կարողանում թափանցել իր հերոսների հոգեկան աշխարհը, ստեղծել լիարժեք կերպար-ներ, անել խորր վերլուծումներ։ Ըստ քննադատի, գրողի ստեղծած կերպար-ները գաղափարական խորափողնեո են, որոնք անսպասելիորեն ի հայտ են գալիս վիպական գործողություններում։ Լեոն շրջադրանք «Քառու» վեպի ոեա-լիզմի խորությունը և, դարգացնելով իր անսակեաը, Շիրվանզադեի երկը դրկում էո դադափարական նպատակասլացությունից, եղած արժեքավորն էլ համարում ենթագիտակցական մտածողության արգյունը, վիպասանի ստեղ-ծագործական ելակետը հանգեցնում «Գեղարվեստը գեղարվեստի համար» ոչ ճիշտ մեկնաեիտելի¹¹։

Քննադատն անանում էր նաև Շիրվանզադեի երկերի սյուժետային տար-րերի, պատկերավորման միջոցների, լեզվական առանձնահատկությունների հաջողվածությունը, թերարժեքում գրողի ստեղծագործական երևակայությու-նը։ «Շիրվանզադեի կարծես վեպ չի գրում, այլ պաշտոնական արձանագրու-թյուններ»¹²։ Գրական-պատմական այն շրջանում, երբ «Թիֆլիսում հայ հա-սարակությունը ունեկիով էր գուրս բերել ոռւսահայ լրագրերի բերանից մի քանի «ներողամիտ» խոսքեր»¹³, Պոլսում Տիգրան Կամսարականի նախաձեռ-

⁷ Նույն տեղում։

⁸ Նույն տեղում։

⁹ Տե՛ս Գործ, Թիֆլիս, 1908, № 36։

¹⁰ Լեո, Ռուսահայոց գրականությունը, Վենետիկ, 1904, էջ 323—325։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 26։

¹² Տե՛ս Արտ. Հարությունյան, Շիրվանզադե և իր գործը, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 7—8։

նախկին տոնվեց Ալ. Շիրվանդազեի սանդղագործական կյանքի 30-ամյակը: Ի թիվս արևմտահայ տասնինն երախտավորների, գրողի սանդղագործական ժառանգության արժեքավորումով հանդես եկավ նաև Արաաշես Հարությունյանը:

Ի մի բերելով նախորդ գրական սերնդի (Խ. Աբովյան, Մ. Նալբանդյան, Լ. Գևորգյան, Գր. Արծրունի, Բաֆֆի) ստեղծած հասարակական-գեղարվեստական արժեքը, Արտ. Հարությունյանը բացահայտում է գեալիստ արվեստագետի առաջագիմ աշխարհայացքը, Ըստ նրա, իրականության գեղարվեստական հաականիշները Շիրվանդազեի երկում ներկայանում են օբյեկտիվ (իրականություն) և սուբյեկտիվ (մարգկային գնահատական) կողմերի անխզելու միասնությամբ: Ֆննագատն արվեստագետի իսկական կոչումը տեսնում է կյանքն արվեստի սխրոցով վերակերտելու ձգտման մեջ:

Արտ. Հարությունյանը Շիրվանդազեի սանդղագործական ժառանգությունը գնահատում է որպես գեղարվեստական մտածողության նոր որակ: Վերջինս պայմանավորում է վիպական կերպարների օբյեկտիվությամբ, նրանց հոգեբանական իսկատիպ ապրումներով: Ավելին, հերոսներից յուրաքանչյուրն ունի անհատական առանձնահատկությամբ պայմանավորված վարքագիծ: Արտ. Հարությունյանը գնահատում է տիպերի լիակատար ինքնուրույնությունը, և կյանքի ռեալիստական պատկերումով վիպասանի գաղափարական սկզբունքները գտնում են իրականության ճանաչողություն միջոց: Հարությունյանն արժեքավորում է նաև երկրի սոցիալ-աղգային բնութագիրը, սյուժետային դինամիզմը, ժողովրդական մասսայական տեսարանների վարպետ պատկերումը: Լստ քննագատի, Շիրվանդազեի պատկերած տիպերը շարժվում, գործում են իրենց նկարագրի, գիրքի, կրթության, հակումների ինքնատիպությամբ: Դրանք իրական, ռմիս ու արյուն ունեցող արարածներ են և շարժվում ու գործում են անհատական տրամաբանությամբ և հոգեբանությամբ: Երկի հերոսները ներկայանում են որպես կյանքը ղեկավարող օբյեկտիվությունների ծնունդ և կրում են այդ օբյեկտների աղգեցության կնիքը:

Շիրվանդազեի գեղարվեստական ստեղծագործությունը քննելով իրապաշտ ուղղության տեսանկյունից, Արա. Հարությունյանը մեկ առ մեկ վեր է հանում ռեալիստական արագացուման հիմնական գծերը, վիպասանին որակում հզոր ու մեծ, նրան գնում Տոլստոյի, Բուլղակի կողքին: Արտ. Հարությունյանը ճիշտ է ըմբռնում գեղարվեստական արագացուման սկզբունքի ելուկետային խնդիրները: Նույն ժամանակահատվածում են գիտական հիմնավորումներով, ռեալիստական գրական ուղղության առանձնահատկությունների բացահայտումով:

Քննագատ Հարությունյանը վերլուծում է ղգացմունքային անմիջականությամբ ու հոգեկան տագնապով: Հոգված-գրախոսություն ներկայացնելու նրա եղանակները տարբեր են, վերլուծական մեթոդը՝ գինամիկ: Ռուբեն Զարդարյանի «Ցայգալույս» ժողովածուի գրախոսական երկի վերլուծում-գնահատում լինելուց զատ, քննում է հեղինակի հոգեկտն ապրումների ընթացքը, գրողի հասարակական-քաղաքական, ինչպես նաև անձնական վարքագիծը, աշխարհայնորոշությունը, նրա գրական ժառանգությունից բխող պատգամատելիքը: Ի. Զարդարյանի ժողովածուն քննագատը գնահատում է պատմական-քաղաքական, գրական-հասարակական տվյալ հանգամանքներում ասելիքի այժմեականության շահանիշներով: Դրողի ստեղծած պատկերային համակարգում Արտ. Հարությունյանը նկատում է ժտարտամ, բայց հմայիչ իգեալներու աշխարհ մը¹³: Վերջինս, տիրող քաղաքական ռեակցիայի պայմաններում, ներկայացնում է Զարդարյանի մաքառման, ընգվղումի, հայրենասիրական գաղափարներն ու տրամագրությունները:

¹³ Ագատամարտ, 1911, № 46, էջ 721:

Անգրադառնալով «Վաղվան գրականության» խնդիրներին, գրականություն, որ «...հոռի ձգտումները քննադատելու և մտածման նորագույն հորիզոններ ու գրական նորագույն սրբալույսներ մատնանշելու»¹⁴ առաքելություն ունեն, քննադատը Զարգարյանի ստեղծագործական վաստակը քննում և արժեքավորում է այդ տեսանկյունից: «Վաղվան գրականությունում» առաջ քաշված լեզվի հարցը կարևորվում էր արևմտահայ մտավորական շարժման մեջ: Աշխարհաբարի խնդրողման և ինքնահաստատման շրջանում այն իրոք բխում էր գրականության դարգացման կենսական շահերից: Արտ. Հաբուսյանը վերջնականապես լուծված էր համարում գրական լեզվի խնդիրը: Խոսք կարող էր լինել միայն այդ լեզուն գավառարարառների ավելի կենսունակ ձևերով հարստացնելու մասին: Այս առումով քննադատն անդրադառնում է Ռ. Զարգարյանի երկերի լեզվական առանձնահատկություններին, բարբառային բառերի օգտագործմանը, որոնցով հեղինակն ստեղծում է «ճեղքիչ և րաժշտություն մը, զուլալ ավակի մը անուշ երգը...»¹⁵:

Արտ. Հաբուսյանյանի գրախոսություններից յուրաքանչյուրն ունի ասելիքի նոր մեթոդ: «Ցեղին սիրտը» ժողովածուն գնահատելիս նա որպես չափանիշ է ընդունում գրողի տաղանդը, աղգային ողբերգության մասին պատմող այս մատյանը գիտում է որպես իսկական «ցեղին սիրտ», համընգհանուր լիբանդությունը բարբառող եղբրամատյան, որի անուրանալի արվեստը թույլ է տալիս բանաստեղծին գասելու հայ «մշտանմահ» երախտավորների շարքում, «Դանիել Վարուժան»,—գրում է Արտ. Հաբուսյանյանը,—...հին զարհրեն ու հին ավանդություններն կուգա մեղի: Պիտի ըսեի, թե ծովերու սրտեն գուրս եկող հրեղեն եղբի մը սիրտն ծնունդ առած առասպելական պատանեկիկ մըն է ահ, բոցեղեն մայերով ու արեգակե ալբերով, որ մեզի կուգա պատգամել հեթանոս հայության հինավուրց քնաղգներն, որ տաղերգի կուղա մեղի՝ ցեղին սիրտը (ընդգծումը մերն է—Ա. Ն.): Ողջույն ուրեմն նորաստեղծյալ հեթանոսական ծիրանի հանճարին, ...աստվածընտիր օծյալին, հայ բանաստեղծին»¹⁶: Քննադատը «Զոնը», «Նեմեսիսը», «Վահագնը» բանաստեղծություններն արժեքավորում է որպես ձևի ու բովանդակության կատարելություններ՝ օժտված «առնագեղ կորովով»: Արտ. Հաբուսյանյանը գնահատում է Դանիել Վարուժանի ստեղծագործական երեակայության անշափելի ուժը, աղգասիրությունը և երկու տողում ամբողջացնում արվեստագետի չափածո վաստակի նկարագիրը. «...նորապես ավանդականորեն հայ հոգի մը՝ ի սպաս եվրոպական արվեստին»¹⁷:

Քննադատը բարձր է գնահատել նաև արևմտահայ գրաքննադատական մտքի բացառիկ գեմքերից մեկի՝ Արշակ Չոպանյանի գրական ծանրակշիռ վաստակը: Նա ընդհանուր գծերով ներկայացնում է Չոպանյանի ստեղծագործական գիմանկարը և գրականագիտական ներգրումները: Հայ ժողովրդի օրհասական մաքառումների պահերին Ա. Չոպանյանը խորապես կռահեց գոյատևմտն փիլիսոփայության գաղտնիքը, խորը համոզմունքով հոգ տարավ աղգային հանճարի մասունքների պահպանման ու հավաքագրման համար: Արտ. Հաբուսյանյանը նրան համարում է լայնահայաց մշակութային գործիչ:

Գրականության առողջ գաղափարամիտումները պահպանելու և դարգացնելու Ա. Չոպանյանի ջանքերը քաղաքական ու գաղափարական որոշակի մտահայացքով գրեթե բացին հատկապես լեռնահայտ ֆուլակի դիմանքը, «Նաղաշ Հովնաթան աշուղը և Հովնաթան Հովնաթանյան նկարիչը» ուսումնասիրություններում: «Կրնամ ըսել,—գրում է Արտ. Հաբուսյանյանը,—թե պ. Չոպանյան մեր լավագույն քննադատն է. ...հմտական պաշարով և գիտությունով պարենավորված է՝ հին և նոր միջաղգային գրականության օֆիկա-

¹⁴ Արտ. Հաբուսյանյան, Գիշերվան համադրողը, Երևան, 1968, էջ 340:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 223:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 269—270:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 272:

նոսեն, ...Այդ է պատճառը,—ավելացնում է քննադատը,—որ ինք բնավ չի նմանիր մեր կարգ մը այն բեռնարարձ րանհավաքներուն, որոնց տնկենդան ցամաքությունը հանգուրժելի չէ միշտ: Դոկլումանը Չոպանյանի մոտ կանգ կառնե և կապրի: Ահավասիկ երևույթ մը՝ այնքան հազվագեպ մեր մեջ»¹⁸։ Քննադատն առաջադրում է հայ սշակույթի երախտավորին մատուցել ազդի հաղորանալ հավաստիքը և տոնել նրա դրական գործունեության 25-ամյա տոնելիցը: «Մենք պետք չունենք սպասելու, որ մեր փառքերը մեռնին և սուգի անօգուտ պսակներ ղրկենք անոնց հողակույտերուն»¹⁹,—գրում է Արա. Հաթաբունյանն ու ավելացնում, որ հանգիստությունները ոչ թե մեծացնում են աաղաչողի շափը, այլ գաղտնում են բարոյական, հոգեկան խթան և միտքամառնակ՝ արժանին գնահատելու ընդունակություն, ազգային երախտագիտությունը ղրսկողման արտադրություն:

Արաաշես Հարությունյանին հուղել է հայ մեծ երգահան Կոմիտասի կյանքը. «...Կոմիտաս վարդապետի նվիրական տնձր կոչված է ճակատագրական լաթիքը բերելու հայ ցեղին... որուն ամենն հարազատ ու կենդանի ակունքներն կրխի»²⁰։ Հստ Արաաշես Հարությունյանի, ժողովրդական շունչ ու ոգի ունեցող երգերը դառնում են հանույ մարգկության սեփականություն, քանզի օժտված են մարգկային ինքնաբերական դարձացումների բարախով. «Վասնզի երգական գեղջուկ երաժշտությունը թերևս այն տիգերական տմենահաղորդ լեզուն է. որով ընդունակ է բարրառելու ցեղ մը, իր ամենն միճիտ և հատկանական բնագոյններուն միջեն, առով հասկանալի ըլլալով ընդհանուր մարգկության»²¹։ Քննադատն առաջարկում է մոռացությունից հանել և ուսումնասիրել հայ աղջկային երգերը: Այս առումով էլ Կոմիտասը գաղտնում է հայ հոգևոր մշակույթի «...ներկայացուցչական գեմք մը», որ հղոր տաղանդով կարողացել է հղկել ու բյուրեղացնել ժողովրդական երգը, ստեղծել անզուգական գոհարներ: Գրողն ավելորդ է համարում շեշտել հայկական ժողովրդական երգերի բոլոր հատկանշական գծերը, բայց չի մոռանում գնահատել հայ երգարվեստի ուսուցչականի՝ Կոմիտասի «300 երկսեռ ձագուկներից» բաղադրած խմբի շնորհաշատ գործը, որ «...իրարու քով բերված Հայաստանի գավառներն, մեղի կխոսեն իրենց հողին ու ջուրին վրա... դարերով ճնշված այլ հայկական ազաարաղձ հոգիներով»²²։ Ժողովրդական երգերի մշակման ու գործառնության մեջ գրողը տեսնում էր ժողովրդի ինքնության ու ազգապահպանման խորին խորհուրդ, որը կարևոր ու խորիմաստ արժեք է սաանում դարասկզբի արևմտահայ աշխարհի համար. «Հայ գեղջուկ երաժշտության ոգին պետք է տարածվի ամբողջ հայ ժողովրդի հոգիին մեջ, ու վերականգնանան զայն հինավուրց երազներուն ու հույսերուն համեմատ, վասնզի ինծի կթվի, թե այնպիսի ժամանակի մը մեջ, ուր ըլլալու կամ չըլլալու բախտեր կվճռվին, մեր ցեղը պետք ունի ինքզինքը գտնելու, ինքզինքը ղգալու, և ընդհանրական վերադարձ մը, օտարոտի սահմաններե դեպի հարազատ ակունքը ցեղային բնագոյններուն»²³։

Գրական-պատմական անցյալի գիրքերից հետաքրքրական է նաև, թե որքանով են օբյեկտիվ իր ժամանակի գրողներին ուղղված Արա. Հարությունյանի դատողություններն ու խորհուրդները: Այս հարցում էլ քննադատը միշտ շափի զգացողության մեջ է:

Ներկայացնելով Լևոն Շանթի սանդղագործական առաջին շրջանի երկերը («Դուրսեցիները», «Դարձը», «Երազ օրեր», «Դերասանուհին», «Վերծին»),

18 Նույն տեղում, էջ 263—264:

19 Նույն տեղում, էջ 286:

20 Արաաշես, Նյու-Յորք, 1911, № 2, էջ 7:

21 Նույն տեղում:

22 Նույն տեղում, էջ 8:

23 Նույն տեղում:

քննադատը նշում է. «Շանթ՝ տենդենցիոզ վիպասան մըն է», որը փորձում է վերաշինել կյանքը, և խոր վեպիկները վերաշինության փորձեր են»²⁴:

Ըստ քննադատի, դեղարվեստական այդ երկերը, «շինիչ պատմություններ են», իսկ կերպարները՝ «ճառարխոսներ»: Թերևս նույն համոզմունքով էլ 1898-ին Ա. Շիրվանզադեն դրում էր. «Մենք կարոտ չենք հեղինակի (Շանթի—Ա. Ն.) հերոսների գրքերից քառած դատողություններին, ոլորհասխոսության, մենք նրանցից պահանջում ենք կյանք, նրանք պիտի ներկայանան մեզ պատկերներով, դորժերով, շարժում, կենդանի պիտի աղյուրեն, մտածեն, Վզան և ոչ թե դատողություններ անեն»²⁵: Նույն ելակետից էլ «Վերժիններ» առիթով Արա. Հարությունյանը գրում էր. «...իր տիպարները մեր իրականությունեն առնված տիպարներ չէին կրնար եղած ըլլալ: Անոնք շինծու տիպարներ են ուրեմն... Անշուշտ պոլսահայ կյանքին մեջ իրապես ռոյություն չունին անոնք այսօր»²⁶: Քննադատը Շանթի երկերի թեոթությունների կողքին լի մոռանում նշել նաև, որ խոր վիպող Շանթ ճարտար, հաճելի, տաքուկ պատմող մըն է: Իր աիպարներուն հոգեբանությունը միշտ լավ ուսումնասիրված է: Երկրորդական դեմքերն իսկ, և մանավանդ անոնք, բարախուն կենսա-ուսումնամբ մըր ուսքի վրա են, ու չափազանց կենդանի՝ իրենց խոսքերուն ու շարժումներուն մեջ: Շանթ հիանալի դիպող մըն է»²⁷: Այս ամենին Արա. Հարությունյանը ավելացնում է նաև հայ քերթության մեջ նրա բերած առժանիքը «Շանթ» ոտտնավորին մեջ աշխարհագրի հաղթանակին վերջին հարվածը տվավ»²⁸:

Եվրոպական գրականությանը լավատեղյակ Հարությունյանը ժանրի դասական ըմբռնումով ստեղծեց դիմանկարներ, որոնք արևմտահայ գրականության մեջ առանձնանում են քննադատական հետադոտական ընույթով:

Ի տարբերություն հուշագրային կենսագրական դիմանկարների (Տ. Համսարական, Գ. Զոհրապ, Սիալի, Մ. Մամուրյան, Ա. Նազարյան և այլն) Հարությունյանի դիմանկարներուն առանձնահատուկ ուշագրության է արժանանում «Գրքերի մարդկային, գրական-դեղարվեստական անհատականությունը, հանգամանորեն բացտհայտվում անձնական-հասարակական կյանքի տմրդական նկարագիրը, վերլուծվում է գրական ժառանգության դերն ու նշանակությունը, ավելին, գրական դավանանքի կողմնորոշման ու սլատմական միջավայրի ոլորտում է արժեքավորվում երկի առանձնահատկությունը»²⁹:

Քննադատը «Գրքեր և դեմքեր» շարքում անդրադարձել է ժան Մորեասի, էմիլ Վերհարնի, Ռեմի դը Գուրմոնի, Պիեռ Քիեպոի, Շառլ Վադենբրի, Շառլ Դեռենի, Ֆրանսուա Գոբբեի, Լյուդվիգ Բյուխների, Շառլոտա Բրոնտեի և այլոց դիմանկարներին:

«Որվան երևելի անձնավորությունները» շարքում ներկայացնելով էմիլ Վերհարնի գրական դեմանկարը, ժանրին ընդորոշ դիպուկությամբ, սեղմ ու բնութագրիչ տողերում, ինչպես հատուկ էր Զոհրապին («Մանթ դեմքեր»), տալիս է գրողի հուզաշխարհի, ներքին խռովումների պատկերը. «Որքան դառնություն, որքան սուղ կա այս դեմքին վրա: Թանձրորեն մտահոգ, վշտադին սատուրնական մըն է ան, անիրանալի երազներուն և ցնորքներուն հայե-

²⁴ Աղատամարտ, 1911, № 50, էջ 787, 788:

²⁵ Լ և ո Ն Շ ա ն թ, Ը ն տ ի ր երկեր, Երևան, 1968, էջ 6:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Հեռու մնալով ֆրանսիական մտածողների (Ռեմի դը Գուրմոն, Ժյուլ Լեմետր, Մարսել Եվր, Սենտ-Բյով) ծայրահեղություններից, Հարությունյանն իր դիմանկարներում («Եղիա Տեմիրճիպաշյան», «Մաթեոս Մամուրյան», «Գալուստ Կոստանդյան», «Մկրտիչ Աճառյան», «Արամ Անտոնյան», «Ալեքսանդր Փանոսյան» և այլն), ինչպես նաև դիմանկարային ժանրին ընդորոշող կառուցականներ ունեցող այլ հեղինակ-գրախոսություններում հանդես է առնում քննադատական-վերլուծական մեթոդով:

ցողութայն սեջ մխիթարված»³⁰։ Եթե Զոհրապի նպատակը «Մանոթ դեմքերում» անձը ներկայացնելն է, պատկերելը, ապա Արտ. Հարությունյանը, գեմքի բնութագրումից բացի, քննում է ուսումնասիրվող հեղինակի երկի արժեքը։ Միավորիստական դրական ուղղության հասուն ըմբռնումով վերլուծվում, գնահատվում է Վերհարնի ստեղծագործական ժառանգությունը, ներկայացվում են նրա գրական հայացքները՝ ձևավորման իմացարանական ակունքները։ «Ֆլամանգուհիները» ժողովածուն (1883) արժեքավորվում է որպես հայրենի գյուղաշխարհի ծալքերը բացահայտող բանաստեղծական վավերագիր, «Վանականներ» շարքի համար ընդգծվում է միստիկ արամագրությունների աղբյուրությունը, «Երեկոներ» (1887), «Նորտակումներ» (1888), «Սև ջահեր» (1890) եռերգության էջերում հեղինակը ղգում է դառնակսկիծ, մտախռ մեկամաղձություն։ Ըստ քննադատի, Վերհարնի ծանր աշխատանքի տարիներին (Նոնդունում) ստեղծված երկերը կրում են դոկոլի անկումային տրամագրությունների դոկոլը։ «Ֆրանսիական գրականություն» հոդվածում, խոսելով ղեկադենտական գրական ուղղության մասին, Արտ. Հարությունյանը նշում է, որ այն «հիվանդագին ու նորին դարգացման արտահայտություն» լինելով հանդերձ, «որանքջման ուշագրավ փուլ մըն է»³¹։ Վերհարնի անկումային արամագրությունների վերլուծությունը հաջորդում է տաղանդի հասունացման ընդգծումը։ «Այս ճարտարվեստի, ընկերային թշվառության, շողի, մոխի ու մրուրի միջավայրները՝ նոր ու տաքօրինակ տպավորություններով կր տոգորին ղինքը, որ փղոսկրյա աշտարակին առանձնասեր մենակացը շէր»³²։ Բանաստեղծի մտածողության, հասարակական կողմնորոշման մեջ նկատվում է աղղային, կենսական հարցերի լուծման ւլահանը։

Վերհարնի «Երեկոնական գյուղեր» շարքում (1894) քննադատը նկատում է որակական նոր աճ, գնահատում հղկված լեզուն ու դասական քերականական ձևերի օգտագործումը։ Քերթողի մյուս շարքերում ևս ղնահամարվում են տառապանքի ու հույսերի, լուսահեռ գալիքի կանխատեսումները։ «...Որովհետև, ըստ նրա (Վերհարնի—Ա. Ն.),—գրում է Ստ. Յվայը,—ապագայի մեջ էին թաքնված նորագույնի ողջ նոր հնարավորությունները»։

Կառուցման յուրահատկությամբ ուշագրավ է նաև «Ուայլտ Ուիթմեն» (1819—1892) գրախոսությունը։ Գրական-քննադատական, հուշագրական-կենսադրական ընդլիթի հոդվածը բացահայտում է ոչ միայն Ուիթմեն մարգուանհատական հնքնատիպությունը, այլև վերլուծում, արժեքավորում է նրա ստեղծագործական ժառանգությունը։

Ամերիկյան գրականության պատմության մեջ ճիշտ չի գնահատվել Ուիթմենի հասարակական-քաղաքական գիրքորոշումը։ Գրականության հայտնի պատմագիր Հենրի Սեյգելա Կենքին այն կարծիքն էր, թե Ուիթմենը հակված է ամերիկյան ղավթողական քաղաքականության պաշտպանությանը։ Մի այլ գրականագետ, լիգի Մ. Կլարկը, կարծում էր, որ Ուիթմենն ունի հակադեմոկրատական, միծապետական ձգտումներ»³³։

Արտ. Հարությունյանը բարձր է գնահատում Ուիթմենի պոեդիայի հարատությունն ու նորարարությունը, հոետորական ոգին։ Քննադատն առանձնացնում է «Պատախանողին երգը» քերթվածը, ուր հեղինակը ներկայացվում է որպես աշխատավոր ժողովրդի իրավունքների պաշտպան, նրա մեծությունը դոմիրող, հավասարության գատը պաշտպանող գեմոկրատ երգիչ։

³⁰ Արևելյան մամուլ, 1907, № 11, էջ 267։

³¹ Գիշերվան ճամփորդը, էջ 350։

³² Արևելյան մամուլ, 1907, № 11, էջ 270։

³³ Ամերիկյան գրականության երախաավորներից Կ. Սենդերգը, Ս. Սիլենը բարձր են գնահատել Ուիթմենի՝ բանության հանգեպ ունեցած բողոքն ու բողղղումը (անհ. Проблемы истории литературы США, М., 1964, էջ 170—171, իսկ ուս գրող Կ. Զուկովսկին Ուիթմենին համարում է «...ախեղերական ժամանակների ու տարածության բանաստեղծ» (անհ. Корней Чуковский, Мой Интмен, М., 1966, с. 19)։

Քննադատը ընդգծում է նաև «խոտի անրևներ» ժողովածուի համաշխարհային նորարարական արժեքը, ոճական խնայողությունը, Նա Ուիթմենին անվանում է «նոր աշխարհի արուբադուրը», «նոր աշխարհի տիարներ» և 1908 թվականին կանխում բոլոր հակառակ դնահառումները. «...ինքը (Ուիթմենը—Ա. Ն.) Մարգարեն է, նոր ժամանակներու Մարգարեն, որ գեղածիծաղ վաղորդայններու ավետիսը կքնարերգե, կենսալիք ու անդդվելի հավատքով մը: ...Ուիթմեն աշխարհի մեծագույն ու ամենեն հզակի բանաստեղծներեն մին է...: Քերթողը բոլոր ժամանակներուն, բոլոր երկիրներուն ու բոլոր ցեղերուն»⁸⁴:

«Յրանսիական գրականություն» շարքում Արա. Հարությունյանն սեղ-րադարձել է նաև Շառլ Վագների «Պարզ կյանք» երկի վերլուծությունը⁸⁵:

Էսսե-գիմանկարի ձևով կառուցված հոգված-գրախոսականում քննադատը ներկայացնում է նաև Ֆրանսիացի սիմվոլիստ Բանտտել Շառլ Գեոենի (1873—1907) ստեղծագործական վաստակի արժեքն ու յուրատիպությունը: Ընդունելով հանդերձ, որ նա չի կարող մրցել Լեկոնա դը Լիլի, Հյուգոյի, Բոդլերի արվեստի չափանիշների հետ, այնուամենայնիվ, Հարությունյանը գնահատում է նրա քերթվածների զգացմունքայնությունը, նշում, որ դրանք կրում են բանաստեղծի տղխարհայացքի, պատկերացումների, հուղականության դրոշմը: «Շառլ Կեոեն Ֆրանսիացի բանաստեղծ մըն էր, շատերուն նման,—դրում է քննադատը,—բայց բացառիկ բան մը կա իր մոտ, իր նուրբ ու ազնիվ հոգին՝ հոգիներու տիեզերական հաղորդակցության բյուրա-լե կամուրջ մ'էր»⁸⁶: Յրանսիական գրականության պատմության մեջ Շառլ Գեոենն ներկայացվում է որպես ողմանտիկ բանաստեղծ, որի քերթվածներն ունեն մեկամաղձոտ շունչ, բաբախում են ղգայական սիրո նրբերանգներով, իգեալականի ձգտումներով⁸⁷: Արտաշես Հարությունյանը ևս նկատում է. որ «Իր (Գեոենի—Ա. Ն.) կանխահաս տաղանդը խոհուն, թախծալից ու մեկամաղձությամբ օծուն էր: Խիստ զգայուն էր, նույնիսկ յափազանց դյուրաղաց... անհունորեն վշտարեկ ու քաղցրորեն արտնայողին»⁸⁸:

Այսպիսով, Արտաշես Հարությունյանի գրաքննադատական օճոանգությունը աչքի է ընկնում գրականության պատմության ու տեսության, փոխիստիայության հիմնավոր իմացությամբ: Նա շունչի տպավորությունների արդեցությամբ գրված «վերլուծումներ»: Գրախոսի քննադատական հոգվածներում համագրվում է երկի գեղագիտական, բարոյաէթիկական, փոխիստիական ու պատմական օրինաչափությունների դիալեկտիկական վերլուծությունը: Կոնկրետ գեղարվեստական խնդիրներ քննարկելով, նա պատկերացում է տալիս անցյալի գրական քննադատության որոշակի փուլի մասին: Սուր դիտարկանությամբ Գեոենի-հասարակական պրոցեսում հայտարարի բերվող քննադատի գնահատումներն ու ընդհանրացումները ներկայումս էլ աշխարհական են և ակնառու՝ իրենց օբյեկտիվ նշանակությամբ: Արտ. Հարությունյանի գրաքննադատական հոգվածները սարղում են զոողի հասարակական ու գեղարվեստական դիրքորոշումը, ներկայացնում են դարասկզբի 20-ամյա ժամանակահատվածի արեմտահայ մշակութային կյանքը և ձեռք են բերում գրական-պատմական կարևոր, նաև արդիական նշանակություն:

⁸⁴ Արա. Հարությունյան, Գիշերվան ճամփորդը, էջ 362—363:

⁸⁵ Բյուզանդիոն, 1907, 3202:

⁸⁶ Նույն տեղում, Մ 3201:

⁸⁷ *St. Littérature Française*, t. 2. Paris, 1849, p. 380.

⁸⁸ Բյուզանդիոն, 1907, Մ 3201:

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПРОЦЕСС НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ
В ОЦЕНКЕ АРТАШЕСА АРУТЮНЯНА

А. Г. НАГАПЕТАН

Р е з ю м е

Велика роль западноармянского критика Арташеса Арутюняна в оценке литературного процесса начала XX века. Он правдиво оценивает художественные особенности произведений З. Есаян, Ал. Ширванзаде, Р. Зардаряна, А. Чобаняна, Л. Шанта, А. Арутюняна, а также анализирует литературное творчество Реми де Гурмона, Шарлотты Бронте, Эмиля Верхарна, У. Уитмена и других.